

ДАНУТА МАЗУРИК
ПОЕТИЧНІ ОКАЗІОНАЛІЗМИ: ТРАДИЦІЯ І СУЧАСНІСТЬ

На обрії душі моєї
Світає Слово, щоб пливати
Супроти, не за течією —
В умиті зорями світи.

М. Руденко

Художні твори постають перед читачами як авторський образ світу речей, почуттів, прагнень, як образ Всесвіту, втілений у слові. Сила поетичного впливу на свідомість у новизні сприйняття вже відомого, у здатності поета віднайти і висловити нові грані чуттєвого світу. Пор. слова О. О. Потебні: «Поезія — перетворення думки посередництвом конкретного образу, вираженого в слові». Слово художнього тексту перебуває у центрі постійної антиномії між зростаючою необхідністю адекватно висловити думки та лексичним узусом певного історичного періоду. На це звертав увагу Дмитро Козій на сторінках журналу «Рідна мова»: «З давен-давен генії слова виявляють дивну суперечність у своєму відношенні до слова: віра у безмежну силу слова чергується у них з почуттям безсилля висловити те, що таїться в глибинах душі». Як наслідок виникають індивідуально-авторські новотвори-оказіоналізми. Оказіональні слова характеризуються специфічними ознаками, які відрізняють їх від інших слів у системі мови. Найважливіші з них: належність до сфери мовлення, ненормативність, функціональна одноразовість, створюваність у процесі мовлення, експресивність, похідність, індивідуальна належність, синхронно-діахронна дифузність.

Оказіональне слово — це слово, яке втілює вміння автора реалізувати словотвірні можливості, що закладені в системі мови. На відміну від узуальної лексичної одиниці, яка існує у двох формах — абстрактно-узагальнювальній (сфера мови) і конкретно-частковій (сфера мовлення), оказіональне слово є лише мовленнєвою лексичною одиницею і не має мовної форми існування. Оказіоналізми свідомо творяться мовцем, який прагне до самовираження. Отже, функціональна специфіка оказіоналізму полягає у своєрідній «запрограмованій несподіваності» (А.Г.Ликов) його появи у тексті. Звідси випливає наступна характерна ознака оказіоналізму — ненормативність. Мотивоване відхилення від норм (граматичних, словотвірних, семантичних) властиве для поетичного мовлення, в якому спосіб вираження змісту не менш важливий, ніж сам зміст.

Такі ознаки оказіонального слова, як функціональна одноразовість, створюваність (а не відтворюваність), індивідуально-авторська належність є взаємозумовленими. У кожному окремому акті мовлення оказіоналізм використовується неповторно, саме для якоїсь конкретної ситуації.

Експресивність оказіоналізму є його визначальною ознакою і головною функцією. В оказіональних словах значно послаблена номінативна функція, а експресивна — посилена. Оказіоналізми завжди є похідними, мотивованими словами.

Суть синхронно-діахронної дифузності оказіоналізму полягає в одночасності і нерозривності процесів його творення і вживання. Синхронний і діахронний аспекти оказіоналізму збігаються. Найповніше ця особливість виявляється у, так би мовити, «чистих» оказіоналізмів, не зафіксованих на письмі, щодо яких може виникати ілюзія відтворюваності. Зрошеність синхронного і діахронного факторів оказіоналізму зумовлює постійну новизну у його сприйнятті. Навіть давність багатьох оказіоналізмів (скажімо, у Івана Вишенського чи ближчого до нас у часі Павла Тичини) має лише хронологічний характер, бо хай то столітній, чи десятилітній вік оказіоналізм залишається словом, створеним принагідно.

І. Огієнко писав: «Новотвори — це живий двигун зросту кожної мови, а тому треба тільки радіти, коли вони з'являються в нашій мові». Сучасна українська поезія, розвиваючись у руслі традицій, а також за законами жанру, активно продукує авторські

новотвори. Однак захоплення творенням нових слів, пошуком нового синтезу змісту і форми потребує виваженого підходу. Індивідуальне словотворення — це складний процес постійного вибору між «бути» чи «не бути»; особливо тоді, коли йдеться не про найменування нових понять, а про вияв нових відтінків у значеннях. Поряд з об'єктивними мовними законами вирішальну роль тут має мовне чуття автора. Ця категорія досить умовна, але вона визначається комплексом мовно-психологічних факторів розвитку особи як мовця. Правильним, чи «удатним» (І.Огієнко) є лише те нове, що доцільне і повним обсягом виконує функцію експресивності, стилістичної доцільності, не дисонує із загальним ідейно-семантичним полем художнього твору, а також створюється «не всупереч законам своєї мови», щоб не видавати за «нове» банальні помилки чи незнання орфографії. Наприклад, існування слова *телевізорно* суперечить правилам суфіксального словотвору прислівників (за допомогою суфіксів *о*, *є* творяться прислівники від основ якісних прикметників, прикметник *телевізорний* — відносний), однак він точно передає індивідуалізоване авторське сприйняття ознаки.

В нім терпимо і навіть тепло,
Телевізорно, як і слід,
Та чомусь пожилці, як із пекла,
Розбігаються до робіт.

Т. Коломієць

У цьому контексті цілком виправдане вживання новотвору, за яким постає багатий сприйняттєвий ряд асоціацій: *телевізорно* — отже, «затишно, сімейно, навіть інтимно в голубому сьйві екрана». Висхідна градація — *терпимо, тепло, телевізорно* суперечить порівнянню «як із пекла», і саме цей конфлікт значень допомагає авторці сильніше подіяти на читача, повніше передати власні відчуття.

Усі авторські новотвори можна умовно розділити на дві великі групи. До першої належать такі утворення, які хоч і не зафіксовано в словниках, але вони не виходять за межі продуктивних моделей українського словотвору: це різноманітні назви осіб, утворені за допомогою суфіксів *-ець-*, *-ник-*; слова, які поширюють вже чималі ряди утворень із частотними формантами *само-*, *теле-*, *цїле-*, *одно-* та ін.; складні слова; абстрактні назви на *-ння*, *-ість*, утворені від загальноновживаних слів. Такі новотвори є власними винаходами письменника, але в межах будови і духу мови, в межах унормованої мовної системи. Вони сприймаються носіями української мови як добре знані і літературні.

До другої групи, значно вужчої за обсягом, зараховуємо оказіоналізми, які одразу привертають увагу нетрадиційним використанням мовного потенціалу, позначені яскравою новизною. Наприклад: *розперетричі* (Л. Костенко), *стуленовусто*, *знадїб* (В. Сад), *даздравство* (Г. Радошівський), *збудьвік* (О. Яровий), *знайдібїда*, *суньголов* (Л. Костенко), *розвитання* (М. Шунь).

Прикладом точного попадання оказіоналізму в ідейно-естетичну канву тексту є авторський новотвір І. Жиленко — *інфателін*.

А, отже, нормальним є аномальне...
І стрілка за коміром, мов остюк, поколює...
Вколює *інфателін*.

Якась безпроблемність морозивно-карамельна.

Прагнучи передати атмосферу пасивності, яка огортає ліричного героя, поетеса використовує медичні терміни (чи методи?) і створює за аналогією до ліків назву препарату — *інфателін*, який призводить до інфантильності. У поетичному контексті цей новотвір стає одним з емоційних та значеннєвих центрів, актуалізуючи увагу сприймача незвичним поєднанням традиційної словотвірної моделі та нового наповнення.

Поетичне мовлення, підпорядковуючись законам метрики, особливо прагне до точності та лаконічності. Слово у художньому контексті здатне виступати як «аббревіатура висловлювання», і найширший простір для цього відкривають засоби словотвору. В авторських новотворах сучасної поезії звертає на себе увагу помітна кількісна перевага слів з

абстрактним значенням. В. М. Русанівський називає їх індивідуальними авторськими неологізмами, що будуються за узвичаєними у мові моделями. Такі okazіоналізми мають багато словотворчих аналогій серед узвальної лексики: *дніпровість*, *дїбровість* (Л. Костенко), *білорадість* (Д. Сироїд), *усетерпимість* (В. Бровченко), *многотерпіння* (Т. Майданович), *сіродення* (О. Яровий). Інколи удатні новотвори можуть акумулювати інформацію, яка традиційно висловлюється складними синтаксичними конструкціями. Це відображає загальну тенденцію до конденсованого вираження думки й економії мовних засобів.

Наприклад, утворення Людмили Таран — *літорость*:

Папороть первісна, скручена зародком,
Чує весну.
Граються промені, пестоші лагідні:
Я ще живу.
Впала в безпам'ятство, випала з плинності
Взимку душа —
Паростки, пагони, *літорость* жадану
Знов розпуска.

Okazіоналізм узагальнює: від найпростішого — «все, що росте влітку» до складної метафори — «розквіт зболеної, змученої душі; прагнення до тепла, любові».

Справжніми каталізаторами думки є утворення такого типу: *збудьвік* (О. Яровий), *суньголов*, *знайдибїда* (Л. Костенко), *принцобомж* (І. Жиленко), *синожовтенья* (С. Пушик), *хитроман* (В. Бровченко).

Дуже часто словотвірною ознакою okazіоналізмів є синтаксичні словосполучення, тому такі новотвори прозорі за структурою та значенням і майже не потребують контексту для розуміння. Щодо художньої вартості такі утворення співвідносні з мінімальним і самодостатнім словом-художнім твором, яке у контексті часто є емоційно-смісловим центром. Наприклад, новотвори *тіснозорий* (М. Орест), *тиходумний* (В. Кочевський), *доцолістий* (Д. Сироїд), *новітньодутий* (В. Бровченко), *самозаслуханий* (Л. Костенко), *розкозачувати*, *захохлячити* (В. Кочевський), *різдвяніти* (І. Жиленко), *кривавопогонний* (Г. Радосівський), *бруднославити* (І. Жиленко) впливають на людину не лише інтелектуально, але значно сильніше — через чуттєве, естетичне сприйняття світу. Експресивність okazіоналізмів посилює вплив поетичного мовлення і веде до вироблення оригінального художнього стилю.

Виразною самобутністю позначене створення прислівника *розперетричі*. Цей okazіоналізм актуалізується лише в контексті:

Не говоріть від імені народу, —
Розперетричі ви йому впеклись!

Компонентний аналіз новотвору виявляє засоби, за допомогою яких Ліна Костенко досягає експресивності. Насамперед, ні префікс *роз-*, ні префікс *пере-* не належить до тих, що використовуються у прислівниковому словотворі. По-друге, ці префікси мають виразну семантичну маркованість: *роз-* — формує дієслова доконаного виду, отже, надає слову семи завершеності; *пере-* — вказує на повторність дії або явища.

Отже, поєднуючись із кількісним прислівником *тричі*, вони створюють нову форму слова і вносять додаткові смислові відтінки. Узагальнене значення okazіоналізму формується синтезом протилежних мікрозначень: *роз-* (завершення чогось, що вже відбулося), *пере-* (повторення вже існуючого), *тричі* (вказівка на неодноразовість, перманентність протиріч, закладених у двох попередніх компонентах).

Оригінальні засоби досягнення емоційності та експресивності цінував Л. А. Булаховський. Він писав: «Хай вигадані відповідними художниками нові слова залишаються назавжди тільки їх словами, хай вони не поступають до активного фонду загальної мови, — але там, де їх ужито, вони живуть і житимуть своїм повним художньо-естетичним життям, на своєму місці вони є збагаченням мови як засобу, що служить виявом певної дієвої образності та емоційності і, подобаючись хоча б певному колу читачів, тим самим виправдовує своє народження і своє існування».